

МАЪМУРИЙ ДАЪВО ИНСТИТУТИ ВА УНИНГ ЗАРУРИЯТИ

Сўнги йилларда мамлакатимизда давлат органлари билан муносабатларда фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари самарали ҳимоясини таъминлашда тизимли ислоҳотлар амалга оширилди. Айниқса, 2017 йилда мамлакатимиз тарихида илк мартаба маъмурий судлар ташкил қилинганлиги фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари устидан судга шикоят қилишга оид конституциявий ҳуқуқларини таъминлашда муҳим қадам бўлди.

Ўтган даврда маъмурий судлар томонидан кўриб чиқилган 120 мингга яқин ариза ва шикоятларнинг 57 фоизи қаноатлантирилиб, фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг бузилган ҳуқуқлари тикланганлиги ҳам маъмурий судларнинг қонун устуворлигини таъминлаш ҳамда шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилишда муҳим институт сифатида шаклланганлигини кўрсатмоқда.

Маъмурий суд ишларини юритиш қонунчилигини такомиллаштириш борасида 2025 йил 30 январь куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилишнинг замонавий механизмларини жорий этиш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мазкур Қарор билан Ўзбекистон Республикаси маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонунчиликни такомиллаштириш концепцияси тасдиқланди. Концепция доирасида Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексни такомиллаштириш йўналишлари белгилаб берилди. Жумладан, маъмурий суд иш юритувига даъво институтини киритиш орқали маъмурий органлар устидан бериладиган даъво турларини аниқ белгилаш, ҳар бир даъво тури бўйича иш юритишнинг ўзига хос процессуал қоидаларини белгилаш назарда тутилди.

Шу ўринда савол туғилади. *Маъмурий суд ишларини юритишда даъво институти нима?* Нима учун мазкур институтга эҳтиёж пайдо бўлмоқда? Амалдаги қонунчиликдаги ариза(шикоят) тартибида иш юритишдан нима фарқи бор?

Маълумки, маъмурий органларнинг жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини бузадиган хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари устидан шикоят қилиш инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг самарали ҳимоя воситасидир. Бундан ташқари, шикоятлар жамият ҳаётининг турли соҳаларини тартибга солувчи амалдаги қонун ҳужжатларидаги ва маъмурий органлар фаолиятидаги камчиликларни аниқлашнинг самарали усули ҳисобланади.

Шу билан бирга, шикоят шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва тиклашнинг ҳуқуқий воситаси сифатида муҳимлигига қарамай, ҳозирги вақтда айрим турдаги шикоятларнинг ҳуқуқий мазмуни ва мақсади етарли даражада ўрганилмаган. Буларга, биринчи навбатда, **маъмурий**

шикоят ва маъмурий даъво киритиш мумкин. Ушбу турдаги шикоятларнинг ҳуқуқий моҳиятини батафсилроқ ва тўлиқ тушуниш учун уларни тадқиқ қилиш долзарб аҳамиятга эгадир.

Маъмурий шикоят ва маъмурий даъвонинг қуйидаги қиёсий таҳлили уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга имкон беради:

маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда маъмурий шикоят асосий хусусиятга эга бўлса, маъмурий даъво иккинчи даражали;

маъмурий шикоят фуқаронинг субъектив ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг суддан ташқари усули, маъмурий даъво эса суд орқали ҳимоя қилиш усули.

Айнан юқоридаги фарқлар илмий-назарий манбаларда алоҳида устуворликка эга. Лекин, амалдаги қонунчиликда эса буларни аниқ фарқлари мавжуд эмас.

Таъкидлаш лозимки, маъмурий шикоят низога эмас, балки жисмоний ва юридик шахсларнинг ёки уларнинг қонуний вакилларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва (ёки) қонуний манфаатлари бузилганлиги фактига асосланади.

Маъмурий ишларда даъво ишларини юритиш - бу маъмурий процессуал ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган суднинг маъмурий ёки бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган субъектив оммавий ҳуқуқ ёки қонуний манфаатлар тўғрисидаги низоларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш тартиби. Ушбу процесснинг моҳияти шундан иборатки, суд маъмурий низо ноқонуний бошқарув ҳаракати билан келиб чиққан ноаниқлик, эътироз ёки бузилиш туфайли субъектив ҳуқуқнинг мавжудлигини ёки йўқлигини текширади.

Даъво шаклидаги маъмурий суд процесси маъмурий даъво билан олдиндан белгиланади: маъмурий даъво ушбу жараённинг боришини белгилайди, унинг йўналишини, чегараларини, ҳуқуқни ҳимоя қилиш усулини ва якуний суд қарорининг предметини белгилайди. Шунга асосланиб, маъмурий процесснинг даъво шаклига қуйидаги хусусиятлар хосдир:

1) маъмурий ҳуқуқий муносабатлар тарафининг бузилган ёки баҳсли ҳуқуқидан келиб чиқадиган ва қонун асосида суд томонидан муайян процессуал тартибда кўриб чиқиладиган даъвонинг мавжудлиги;

2) шахснинг бузилган субъектив оммавий ҳуқуқи ва маъмурий органлар қарорлари ва ҳаракатлари(ҳаракатсизлиги)нинг қонунийлиги тўғрисида низонинг мавжудлиги;

3) судда ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун қонун билан тенг ҳуқуқларга эга бўлган қарама-қарши моддий ва қонуний манфаатларга эга бўлган икки томоннинг мавжудлиги;

4) маъмурий даъво бўйича қўзғатилган ҳуқуқий даъвони кўриб чиқиш жараёнининг низолашаётган тарафлар ва низонинг натижасидан манфаатдор бўлмаган учинчи шахс мавжудлиги.

Даъво шаклининг аҳамияти шундаки, у маъмурий низонинг натижасидан манфаатдор томонларга уни ҳал қилишнинг тўғрилиги, томонларнинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг тенглиги тўғрисида маълум

ҳуқуқий кафолатлар беради. Даъво процессини тартибга солувчи процессуал қоидалар барча маъмурий процесслар учун умумий қоидалар характерига эга.

Маъмурий даъвони фуқаролик даъвосидан ажратиб турадиган бир қатор хусусиятлар мавжуд:

1) баҳсли маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқади ва ҳуқуқий ҳимоя талаби сифатида ҳар доим маъмурий-ҳуқуқий низога боғлиқдир;

2) қарама-қарши қонуний манфаатларга эга бўлган томонлар ўртасида келишмовчилик пайдо бўлишидан далолат беради, улардан камида биттаси давлат ҳокимияти субъекти ҳисобланади;

3) давлат бошқарувида бузилган ҳуқуқни тиклаш, мажбуриятларни юклаш, маъмурий актни ҳақиқий эмас деб тан олиш каби усулларда ҳимоя қилишдир;

4) даъво предмети субъектив оммавий қонун, маъмурий акт ёки жамоат тартибининг қонунийлиги бўлиб, судга мурожаат қилган шахснинг ҳуқуқи бузилган деб ҳисобланади;

5) маъмурий даъво билан берилган низони ҳал қилишда суд томонидан махсус процессуал воситалар ва механизмлардан фойдаланилади. Ушбу белгиларга асосланиб, маъмурий даъво аризачи томонидан кўрсатилган мунозарали оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан ҳолда, манфаатдор шахснинг судга субъектив оммавий ҳуқуқларини ва қонунийликни ҳимоя қилиш тўғрисидаги даъвоси сифатида белгиланиши мумкин.

Ушбу даъвонинг моҳияти унинг асосий хусусиятлари билан ифодаланади:

манфаатдор шахснинг баҳсли маъмурий муносабатлардан келиб чиқадиган мазмунига эга;

даъво ўзининг ёки бошқа бировнинг субъектив ҳуқуқини ёки қонун билан ҳимояланган манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган;

кўрсатилган даъво маъмурий процессуал қонунда белгиланган тартибда кўриб чиқилиши ва ҳал қилиниши керак;

ҳимоя қилиш тўғрисидаги даъво сифатида маъмурий даъво ҳар доим судга юборилади.

Шундай қилиб, маъмурий даъво қонуний манфаатдор шахс (маъмурий даъвогар) томонидан бузилган ёки баҳсли субъектив оммавий ҳуқуқини ёки қонуний манфаатни қонунда назарда тутилган тартибда ҳимоя қилиш учун судга юборилган даъво сифатида белгиланиши мумкин.

Маъмурий даъво предмети субъектив оммавий ҳуқуқ ёки қонуний манфаатни ноқонуний маъмурий қарорлар ва ҳаракатлардан (ҳаракатсизликдан) ҳимоя қилиш усулидир.

Юридик адабиётларда даъво орқали ҳимоя қилишнинг бешта асосий усулини тақдим этилади:

жавобгар томонидан қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг тўлиқ ёки қисман бекор қилиниши тўғрисида;

жавобгар томонидан қабул қилинган қарорни ёки у томонидан содир этилган ҳаракатни (ҳаракатсизликни) тўлиқ ёки қисман ноқонуний деб эълон қилиш тўғрисида;

жавобгарнинг муайян масала бўйича қарор қабул қилиш ёки даъвогарнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилишини бартараф этиш мақсадида муайян ҳаракатлар қилиш мажбурияти;

жавобгар томонидан муайян ҳаракатларни бажаришдан бош тортиш мажбурияти тўғрисида;

маъмурий орган томонидан муайян масалани ҳал қилиш ваколатларининг мавжудлиги ёки йўқлиги тўғрисида.

Маъмурий даъво икки элементдан иборат бўлади:

1. Даъво предмети;
2. Даъво асоси.

Даъво предмети даъвогарнинг талаби билан боғлиқдир. Масалан, қарорни ҳақиқий эмас деб топиш ва ҳаракатни қонунга ҳилоф деб топиш тўғрисида.

Маъмурий даъвонинг асоси даъвогар бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш тўғрисидаги даъвосини асослайдиган ва бу даъвони чиқарадиган юридик фактлардир. Даъво аризасида маъмурий даъвогар ўз даъволарини асослайдиган асослар ва далиллар, шунингдек судга мурожаат қилган шахснинг қайси ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари тўғрисида маълумотлар бўлиши керак.

Қонун бузилиши ёки ҳуқуқбузарлик таҳдидини кўрсатадиган фактлар маъмурий даъвони баҳсли моддий ҳуқуқий муносабатлар предметининг бузилган ёки баҳсли субъектив оммавий қонунчилигини ҳимоя қилиш зарурати асосида асосланади. Маъмурий даъвонинг асосига қонунийлаштириш ва тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш фактлари ҳам киради. Улар баҳсли моддий-ҳуқуқий муносабатлар томонларининг муносабатларини ва даъвогарнинг суд ҳимоясининг маълум бир усулини талаб қиладиган субъектив оммавий ҳуқуқи ёки қонуний манфаатларининг мавжудлигини асослайди.

Маъмурий даъвонинг асоси “нима асосида?” деган саволга жавоб берилиши лозим. Бунда даъвогар қандай фактларга ва қайси қонунга асосланиб, ўзи ёки бошқа шахснинг ҳуқуқини (манфаатини) ҳимоя қилиш тўғрисида даъво қилади. Маъмурий даъвонинг асосини фактик ва қонуний асосларни ўз ичида қамраб олади. Даъвонинг қонуний асосига бузилган (баҳсли) ҳуқуқ ёки қонуний манфаатларнинг пайдо бўлиши, ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши шартларини, шунингдек уни ҳимоя қилиш усулларини назарда тутадиган моддий ҳуқуқ нормалари киради. Маъмурий органнинг қарорлари ва ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) учун даъво аризасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг қоидалари кўрсатилиши керак, уларга мувофиқлиги учун ушбу қарорлар, ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) текширилиши керак.

Маъмурий даъволар даъво предметига кўра қуйидагича тавсифланади:

- тан олиш учун маъмурий даъволар;
- мажбурият юклаш тўғрисидаги маъмурий даъволар;

Тан олиш тўғрисидаги маъмурий даъво-бу даъвогарнинг суд томонидан муайян оммавий ҳуқуқий муносабатларининг мавжудлиги ёки йўқлигини тасдиқлашга, баҳсли оммавий ҳуқуқни тан олишга, маъмурий қарорлар ёки ҳаракатларнинг қонунийлигини (ноқонунийлигини) билдиришга қаратилган даъвоси. Ушбу даъволар бўйича маъмурий ишлар бўйича суднинг асосий вазифаси баҳсли оммавий низонинг мавжудлигини ёки йўқлигини аниқлашдир. Бундай даъво аризасини беришда ҳуқуқни ҳимоя қилиш суд томонидан у ёки бу мазмундаги баҳсли ҳуқуқий муносабатлар аслида мавжуд ёки мавжуд эмаслигини тан олиш орқали амалга оширилиши мумкин.

Тан олиш тўғрисидаги маъмурий даъвонинг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

ушбу даъвонинг мақсади баҳсли оммавий-ҳуқуқий муносабатларнинг мавжудлигини ёки йўқлигини аниқлаш, унда жавобгарга бирон бир ҳаракатни амалга ошириш ёки бирон бир қарор қабул қилиш мажбуриятини юклаш сўралмайди;

мазкур даъвода шахс ўзининг субъектив оммавий ҳуқуқидан мажбурий фойдаланишни талаб қилмайди, шунинг учун унинг асосига ҳуқуқни мажбурий амалга ошириш имкониятини келтириб чиқарадиган фактлар киритилмаган;

бундай даъво бўйича суд қарорининг ҳуқуқий таъсири ҳуқуқ ёки ҳуқуқий муносабатларнинг мавжудлиги ёки йўқлигини билдиришдан иборат.

Субъектив оммавий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш воситаси сифатида тан олиш тўғрисидаги маъмурий даъволарнинг аҳамияти шундан иборатки, ушбу ҳолатларда суд қарорлари ушбу ҳуқуқларнинг аниқлигини ва уларга тегишли бўлган манфаатдор шахсларнинг мажбуриятларини тиклайди, уларни амалга ошириш ва ҳимоя қилишни кафолатлайди ва оммавий ҳуқуқ бузилишини бартараф этади.

Мажбурият юклаш тўғрисида маъмурий даъволарда даъвогар ўзининг субъектив оммавий ҳуқуқини ҳимоя қилишни сўраб, нафақат ўзи учун баҳсли ҳуқуқни тан олишни, балки жавобгарни унинг фойдасига муайян қарорлар қабул қилишни ёки муайян ҳаракатлар қилишни ёки уларни содир этишдан тийилишни талаб қилади. Бундай даъволар ижро этувчи ҳаракатлар деб ҳам аталади, чунки уларнинг якуний мақсади жавобгарни ўз вазифаларини бажаришга ва бузилган оммавий ҳуқуқларини тиклашга мажбур қилишдир.

Мажбурият юклаш тўғрисидаги маъмурий даъволарнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

даъвогарнинг субъектив оммавий ҳуқуқлари бузилган ҳолатда топширилади;

иккита талаб бирлашган кўринишда бўлади, яъни баҳсли ҳуқуқни тан олиш ва жавобгарга маълум бир мажбурият бажаришга мажбурлаш;

жавобгарни муайян ҳаракатларни содир этишга ёки даъвогар фойдасига улардан воз кечишга мажбур қилишга қаратилган;

ушбу даъволарнинг асоси ҳуқуқнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган фактлардир;

жавобгарни ихтиёрий равишда бажармайдиган ёки нотўғри бажарилган мажбуриятларни бажаришга қаратилган.

Хорижий мамлакатлар (Германия, Озарбайжон¹, Қозоғистон²) тажрибасида маъмурий даъвонинг қуйидаги 4 та тури кўп кузатилади:

1. Низолашиш тўғрисидаги маъмурий даъво;
2. Мажбурият юклаш тўғрисидаги маъмурий даъво;
3. Харакатларни содир этиш тўғрисидаги маъмурий даъво;
4. Тан олиш тўғрисидаги маъмурий даъво.

1. Низолашиш тўғрисидаги маъмурий даъво. Мазкур даъво орқали маъмурий орган томонидан даъвогарнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини бузадиган маъмурий акт қабул қилган бўлса, даъвогар уни тўлиқ ёки қисман *бекор қилишни* талаб қилиши мумкин.

Мазкур даъвонинг муҳим шарти амалдаги маъмурий актнинг мавжудлиги ва маъмурий акт билан даъвогарнинг ҳуқуқларини бузилиши ҳисобланади. Хорижий мамлакатларда ушбу даъво энг кенг тарқалган бўлиб, маъмурий суд томонидан ҳуқуқий вазиятни зудлик билан тиклашга қаратилган ҳуқуқий муносабатларни ўзгартириш бўйича процессуал жараён дир. Шу сабабли, даъво аризасини ижро этиш тўғрисида суд қарорини чиқариш шарт эмас.

Германияда ушбу даъволар ҳуқуқий муносабатларни ўзгартириш тўғрисидаги даъволар (**Gestaltungsklagen**) деб номланиб, ноқонуний маъмурий ҳужжатни бекор қилиш тўғрисидаги даъволар ва низолашиш тўғрисидаги даъволар деб ҳам аталади.

Мазкур даъво тури бўйича қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мумкин. Солиқ органи тадбиркорга кўшимча солиқ солиш тўғрисида қарор қабул қилди. Тадбиркор мазкур қарорни ноқонуний деб топиш тўғрисидаги даъво билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Агарда даъво қаноатлантирилган тақдирда, суд маъмурий актни бекор қилади ва шу билан даъвогарнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тиклайди.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, Ўзбекистон маъмурий суд ишларини юритиш қонунчилигида мазкур даъво билан боғлиқ талаб билан маъмурий судга шикоят қилиш назарда тутилмаган. Яъни, маъмурий судга маъмурий актни бекор қилиш талаби билан мурожаат қилиб бўлмайди.

2. Мажбурият юклаш тўғрисидаги маъмурий даъво. Мазкур даъвони қўзғатиш учун икки асос хизмат қилиши мумкин: биринчидан, маъмурий орган маъмурий актни қабул қилишдан бош тортганда; иккинчидан, маъмурий орган ҳаракатсизлиги туфайли даъвогар учун қулай ҳаракат амалга оширилмаса.

Мажбурият юклаш тўғрисидаги даъвони қабул қилишнинг махсус шарти

¹ Административно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики // https://continent-online.com/Document/?doc_id=30573000

² Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан// [https://adilet.zan.kz/rus/docs/ k200000 0350](https://adilet.zan.kz/rus/docs/k200000_0350)

қулай маъмурий актни қабул қилишни рад этиш ёки маъмурий органнинг ҳаракатсизлиги орқали маъмурий актни қабул қилмаслик ва даъвогарнинг маъмурий актни қабул қилишни талаб қилиш ҳуқуқининг мавжудлигидир.

Германияда мазкур даъволар мажбуриятни юклаш тўғрисидаги даъволар (**Leistungsklagen**) деб номланиб, даъвогар манфаатдор бўлган ҳаракатни амалга ошириш талабини ўз ичига олади.

Мазкур даъво тури бўйича қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мумкин. Шахс маъмурий органга қурилиш учун рухсат олиш мақсадида мурожаат қилди, аммо маъмурий орган буни рад этди. Мазкур вазиятда шахс ушбу ҳаракат устидан судга ўзи учун қулай маъмурий акт қабул қилиш мажбуриятини юклаш тўғрисида даъво аризаси билан шикоят қилиши мумкин. Агар даъво қаноатлантирилса, суд маъмурий органга ушбу рухсатномани беришга мажбуриятини юклайди.

3. *Ҳаракатни содир этиш тўғрисидаги маъмурий даъво.* Ушбу даъво билан даъвогар муайян ҳаракатларни амалга оширишни ёки маъмурий актни қабул қилишга қаратилган бундай ҳаракатлардан воз кечишни талаб қилиши мумкин.

Ҳаракатни содир этиш тўғрисидаги даъвони қабул қилишнинг махсус шарти даъвогарнинг ҳаракатни амалга ошириш ёки ҳаракат қилишдан бош тортиш (тийилиш) талаби ҳисобланади.

Мазкур даъво тури бўйича қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мумкин. Тадбиркор давлатни маъмурий ҳаракат бўлмаган ҳаракатни содир этишга мажбурлаш учун даъво аризаси билан мурожаат қилади. Масалан, унинг заводига йўл қуриш, агар даъво қондирилса, суд давлатни йўл қуришга мажбур қилади.

4. *Тан олиш тўғрисидаги маъмурий даъво*³. Мазкур даъво орқали даъвогар бирон бир ҳуқуқий муносабатларнинг мавжудлигини ёки йўқлигини тан олишни талаб қилиши мумкин.

Тан олиш тўғрисидаги даъвони қабул қилишнинг муҳим шарти даъво муайян, мунозарали ҳуқуқий муносабатларнинг мавжудлиги ёки йўқлигини аниқлашга ёки ҳаракатнинг ҳақиқий эмаслигини тасдиқлашга қаратилиши ва бошқа маъмурий даъволарни қўзғатишнинг мумкин эмаслигидир.

Маъмурий суд томонидан қабул қилинадиган қарор юқоридаги даъво турларига боғлиқ. Суд томонидан даъвонинг қабул қилиниши ҳар доим аризачининг талабига боғлиқ. Шунинг учун, биринчи навбатда, ариза берувчининг нимани хоҳлашини аниқлаш керак. Мисол учун, маълумот бериш ёки қурилиш учун рухсат олиш, савдо тақиқини бекор қилиш ёки нормани қайта кўриб чиқиш.

---

³ Изоҳ. Германияда мазкур даъволар маъмурий ҳуқуқий муносабатларнинг мавжудлиги ёки йўқлигини аниқлаш тўғрисидаги даъволар (**Feststellungsklagen**) деб номланади.

*Дилмурод Артиков,
Судьялар олий мактаби мустақил изланувчиси, ю.ф.ф.д.(PhD),
доцент*